

10. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөр сөздүгү [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек: Айат, 2010.- 224 б.
11. **Пашаева, Г.Г.** Нахичиванские этнопонимы в русских источниках XIX - начала XX веков [Текст] / Г.Г. Пашаева. – Баку: Азербайджан, 2014. -26 с.
12. **Каратаев, О.К.** Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О.К. Каратаев. – Бишкек: Бийиктик, 2015. – 15 б.
13. **Эшиев, А.М.** Батыштагы байыркы түрктөр [Текст] / А.М.Эшиев. – Ош: Билим, 2008. – 86 б.
14. **Молчанова, О.Т.** Топонимический словарь Горного Алтая [Текст] / Под редакцией А.Т. Тыбыковой. – Барнаул: Алтайский книжный, 1979. - 105 с.
15. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З.Зулпукаров. – Бишкек, 2016.- 254 с.
16. **Караева, З.К.** Этимология слов выражающих концепт «Мужчина» [Текст] / З.К. Караева, А.М. Жорова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №1. – С. 123- 129.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_121

Поступила в редакцию: 17.04.2023 г.

УДК 81 373. 21+811

Исабеков И.Н.*к. филол.н., доцент Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика***ЧАТКАЛ ТОПОНИМИНИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ**

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары топонимдин курамын түзгөн бир муундуу чат жана кол (гол) деген кыргыз-түрк тилдик катмарга тиешелүү морфемаларга этимологиялык изилдөө жүргүзүү болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты - топонимди тектеш тилдердеги лексикалык бирдиктер менен салыштырып, анын ички маңызын тилдик фактылардын негизинде ачып берүү болуп саналат. Изилдөөнүн методдору- салыштырма-тарыхый ыкманын тутумундагы этимологиялык ыкма менен кошо семантикалык анализ пайдаланылды. Алынган натыйжалар: топонимдин баштапкы формасы ча (са) -“ача, чат” жана кол (суу, булак, дарыя) маанилерди билдирген морфемалардын негизинде пайда болуп, кийин ча жана кол уңгу сөздөрүнүн ортосуна /т/ тыбышы эпентеза аркылуу пайда болуп, Чаткол (Чаткал) термини байыркы доорлордо эле келип чыккан. Топонимдин “чат” деген компоненти кыргыз тилинде “айкашкан жер, кайчылашкан жер, эки буттун жамбаш менен кошулган жери, эки буттун аралыгы, эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери” маанилерине ээ болсо, экинчи кол(гол) компоненти жалпы түрк тилинде “суу, дарыя, булак, көл” деген маанилерге ээ экендиги такталды. Демек, Чаткал- эки суу (дайра) бириккенге чейинки аймак, эки колоттун бириккен жери деген мааниден келип чыккан. Изилдөөнүн баалуулугу болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги этимология, семасиология, лексикология тармактарында лингвистикалык негиз болуп бере алат. Ушул сыяктуу бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы сунушталат. Ошондо гана илимий иште ынандымдуу жыйынтыктар болуп, тил илимине салым кошулат.

Негизги сөздөр: Чаткал; кайчылаш; кол; этимон; тарыхый; уңгу; эпентеза; топоним; кыргыз-түрк тилдик; тарыхый-салыштырма.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМА ЧАТКАЛ

В данной работе предметом исследования является этимология топонима Чаткал, образовавший от односложных корневых морфем чат и кол (гол) относящиеся к кыргызско-тюркскому языковому слою. Цель исследования - установить этимологию топонима кыргызского языка путем этимологического анализа, сопоставляя с лексическими единицами других родственных языков в контексте теории лингвоэтногенетического единства тюрко-кыргызских народов. Методы

исследования: рассматривается с помощью приемов этимологического анализа, сравнительного метода и метода реконструкций. Научная ценность заключается в том, что впервые проводится этимологический анализ названного топонима на основе историко-сравнительного метода. Определены лексико-семантические и структурно-словообразовательные модели, показаны особенности формирования топонима путем историко-лингвистического изучения. Полученные результаты состоят в том, что начальная форма топонима ча (ca) - "пересечение," и морфема кол "вода, река", определена, проведенный анализ выявил, что между односложными корневыми словами "ча" и "кол" произошел паратаксис и звук "ч" появился как протетический перед слогом "кол". Таким образом, в языке кыргызов появились корневые слова "чат-кол", которое в переводе обозначает "пространство между двумя реками перед их слиянием". Следовательно, Чаткал-это пространство между двумя реками перед их соединением, место соединения двух ложбин. Практическая значимость может служить лингвистической основой в кыргызском языкознании, в том числе для проведения исследовательских работ в сферах этимологии, семасологии, лексикологии. Рекомендации исследования -исследование таких односложных корневых морфем помогает для раскрытия первоначального значения топонима, так как необходимо для изучения историю кыргызского языка. Только тогда будут убедительные результаты в научных исследованиях, и значительный вклад в языкознании.

Ключевые слова: Чаткал; скрещение; вода; этимон; исторический; морфема; эпентеза; топоним; кыргызско-турецкий язык; историко-сравнительный.

ETYMOLOGY OF THE TOPONYM CHATKAL

The subject of this work is the etymological study of morphemes related to the Kyrgyz-Turkish linguistic layer, which are monosyllabic chat and kol (gol), which make up the composition of the toponym. The purpose of the study is to compare the toponym with lexical units in related languages and reveal its inner essence based on linguistic facts. Research methods - semantic analysis was used along with the etymological method in the system of comparative-historical method. The results obtained: the initial form of the toponym was formed on the basis of the morphemes cha (ca) - "open, chat" and kol (water, spring, river) meaning, then the /t/ sound appeared between the root words cha and kol through epenthesis, and Chatkol (The term Chatkal) originated in ancient times. If the component of the toponym "chat" in Kyrgyz has the meaning of "crossing place, crossing place, the place where two legs join the hips, the distance between two legs, the place where two waters meet, the place where two branches of the mountain meet", the second hand (gol) component is common in Turkish. It was clarified that it has the meaning of "water, river, spring, lake". Therefore, Chatkal is the area before the confluence of two rivers (daira), the place where two rivers meet. The value of the research is to carry out an etymological analysis of the toponym for the first time based on the historical-comparative method. The lexical-semantic and structural-word-making models are defined, and the peculiarities of toponym formation are shown through the historical-linguistic method. As a practical value of the research, it can serve as a linguistic basis in the fields of etymology, semasiology, and lexicology in Kyrgyz linguistics. In the study of place-names composed of such monosyllabic root words, it is recommended to focus on the goals of studying the history of the language, as well as revealing their initial appearance (form). Only then will there be convincing results in scientific work and will be a contribution to linguistics.

Key words: Chatkal; cross; a hand; etymon; historical; stem; epenthesis; toponym; Kyrgyz-Turkish language; historical-comparative.

Киришүү. Жер-суу аттары эзелки тарыхты окуп-үйрөнүүдө маанилүү булак экендиги талашсыз. Албетте, байыркы тарых байыркы элдин тилинде камтылган. Көпчүлүк окумуштуулардын билдиргенине караганда, эң байыркы эл аруу (арий) эли эсептелет. Топонимге тиешелүү маалыматтар менен таанышканда аруу (арий) цивилизациясы Европанын жана Азиянын мейкиндиктеринде гана эмес Түндүк Батыш Теңир Тоолорунда да өчпөс из калтырганы белгилүү болду.

Кыргыз жер-суу аттарына биринчилерден болуп Э.М. Мурзаев көңүл бурган. Анын 1940 жылы жарыяланган "К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня" аттуу макаласы кыргыз топонимикасын олуттуу изилдөөнүн башаты болуп эсептелет [1].

XIX к. 60-жылдарында С.У.Умурзаковдун, Д.Исаевдин, К.К. Конкобаевдин илимий иштери пайда болот.

С.У.Умурзаковдун эмгектери оронимдерди иликтөөгө арналган. Мисалы, “Киргизская орнимическая терминология и орнимия Тянь-Шаня” деген макаласында ак-тоо, кара-тоо, ала-тоо; Күнгөй Ала-Тоо, Тескей-Ала-Тоо жана алардын топонимикалык семантикалары каралган [2].

Кыргыз жер-суу аттарын изилдөөдө өз салым кошкон топонимист Д. Исаев. Ал Түндүк Кыргызстандын жер-суу аттарын изилдөөдө кыргыз (түрк), иран, монгол тилдик катмарларга бөлүштүрүп, басымдуулук кылган катмар кыргыз-түрк тилдик катмары эсептелерин белгилеген [3].

Кыргыз ономастикасына негиз салган (Э.М. Мурзаев, Д. Исаев, С.У. Умурзаков, К. К. Конкобаев) белгилүү илимпоздордун илимий иштери менен бирдей Кыргызстандагы топонимикалык изилдөөлөр Л.С. Сулайманованын жана Н.Р. Жапаровдун эмгектери менен толукталды. Ошону менен бирге, кыргыз жер-суу аттарына чөлкүмдүк мүнөздөгү иштер да арналган. Ага Н.Р. Акматовдун, М.С. Шамшиеванын диссертациялык эмгектери күбө.

Ошого карабастан, Кыргызстандын географиялык аталыштарын калыптандырган жер-суу аттары жетишсиз иликтенген.

Изилдөөнүн максаты Чаткал топониминин түпкү тегин тарыхый-лингвистикалык жактан чечмелеп, ачып берүү болуп саналат.

Изилдөөнүн пременти болуп Чаткал топониминин аталышы эсептелет, анткени бул сөздүн жандырмагы байыркы кыргыз-түрк тил унгуусунун тереңине чөгүп кеткен.

Изилдөөнүн баалуулугу болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн методдору салыштырма-тарыхый ыкманын тутумундагы этимологиялык анализ менен кошо семантикалык анализ пайдаланылды.

Этимология-“сөздөрдүн чыгыш тарыхын, өзгөрүлүшүн жана тек жагынан болгон катышын үйрөтүүчү илим. Этимология жолу менен эчак унутулган не бир сөздөрдү ойготуп, аны кайра пайдаланууга болот. Сөз тарыхын билбей туруп тил тарыхын үйрөнүүгө кыйын. Сөздүн тарыхы-тил тарыхынын бир бөлүгү. Лексикадагы сөздөрдүн өткөн доордогу өз турпатына салыштыруу гана тилдик прогресстин мүнөзүн баяндайт. Ошондуктан, сөз тарыхын үйрөнүүдө, адегенде, чет сөздөрдү, андан соң төл сөздөрдү изилдөөгө туура келет”- деп белгилеген К. Дыйканов [4].

Изилдөөнүн натыйжалары жана талкууланышы. Кыргыз тилиндеги чат-кал деген татаал сөз эки бөлүктөн турат –чат- (эки буттун аралыгы), кол (суу, дарыя, көл).

Чат: 1) эки буттун жамбаш менен кошулган жери, эки буттун аралыгы; 2) эки суунун кошулган жери; 3) тоонун эки салаасынын кошулган жери [5].

Д. Исаев “Чаттын негизги мааниси бардык кыргыздар үчүн түшүнүктүү-эки буттун кошулган аралыгы, ортосу. Бирок ошого окшоштуруунун негизинде бул сөздүн башка маанилери: суунун эки айрылган же эки суунун ачаланган түрдө кошулган жерин жана эки ача болуп бөлүнүп кеткен тоонун жогорку ажыраган бөлүгүн, төр жагын билдирүү маанилери келип чыккан”, деп анализ берген [3].

“Введение в Китайско-Киргизское сравнительное языкознание”- аттуу китепте бул уңгу сөз андан ары терең анализденип, “*Cha (ча)* “вилка, вилы, вилообразный, разветвление, разветвленный, сплетение, пересечение, скрещение”-чат, “место соединение ног (с

внутренней стороны), пространство между двумя реками перед их соединением, место соединения двух ложбин”, чатышуу ”путаться, спутываться, путаница, путание”, *чатыш* «сложный, запутанный», “открытые слоги ханью выступают в качестве эквивалентов киргизских закрытых слогов”- деген пикир кезигет [6]. Демек, автор ачык муундагы кытай тилиндеги “*Cha*” (*ча*) сөзү кыргыз тилиндеги жабык (туяк) муундагы *чат* сөзүнө эквивалент катары колдонулуп, “эки буттун жамбаш менен кошулган жери, эки буттун аралыгы, эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери”- деген маанилерди түшүндүрөрүн жазган.

Ал эми, топонимдин *кол* деген экинчи компоненти эмненин негизинде пайда болгондугун анализдеп көрсө, ал байыркы кыргыз-түрк тилиндеги сууну туюндурган *гол*, *кол* морфемаларынын тыбыштык жактан өзгөргөн турпаты экен.

Махмуд Кашкардын: “Дивану-лугати-ат-түрк” деген сөздүгүндө *qol*- “рука, ответвление, рукав, долина” деген түшүнүктөрдү берерин орто кылымдарда эле жазып калтырган [7].

В.В.Радловдун: “Опыт словаря тюркских наречий” деген эмгегинде *kol*- “разветвление, низменность, долина; русло реки, холм на склоне горы” деген маанилери берилген [8].

Л. Сулейменованын пикири боюнча “Кол “*kol*”- (досл. рука, из монг. “гол”-река)-рукав, приток, русло реки, река; речная долина” [9].

Ошондой эле “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” кол “дарыя өрөөнү, дарыя нугу, дарыянын куймасы, салаа деген маанилерди берген түшүнүк” деп аныктама берилген [5].

Ошондуктан кол (суу) компоненти бардык түрк тилдеринде географиялык мааниге ээ; салыштыр: алт. *коол*-река, долина реки; тув. *хол*-сухое русло; хак. *хол*-“сухое русло”; бурят *гол*-река, долина реки; кор. *кол*-долина; манжур *гооло*-стержень, русло реки, долина, полоса земли между реками; кор. кол-долина, ложбина; калмык *gol*-речка, речная долина, река; монг. *гоул*, *гол*-река, речное русло, долина; азерб. *гол*-приток реки; башк.коул (диал. гол)-низина, лощина, овраг; казах. *коол*-река, самостоятельно неупотребляется, встречается только географических названиях; каракалп. коол-небольшой арык, проток; татар. диалекти кул, *кол/гол*-“низина, овраг, долина”; түркм. *гол*- низина, низменность, долина; сухое русло реки; лог; др. тюрк. *Jol*- долина.

Демек, кол (гол) бардык түрк тилдеринде “суу, дарыя, көл, булак” деген түшүнүккө ээ.

А.Оморов “Улуу Кыргыз каганатынын аймагындагы жер-суу аттары” деген топонимикалык сөздүгүндө “Кандел-Гол (Кандес-гол)-Кумзас дайрасынын оң куймасы. Том дайра бассейнинине куят. Дайра башаты деңиз деңгээлинен 500,0 м. бийиктикте жайгашкан Шор бөксө тоосунун жантайыңкы бетинен пайда болгон, Шор өзөндөр жана булактар жыйындысынан башталат. Дайра чатынын туурасы - 290,0 м; узундугу - 3,0 м. Түрк тилинде күндөлөн-тоо чокусунан агып түшкөн сууга капталынан кошулган суу деген түшүнүк” деп жазган [10].

Г. П. Стариков менен Е. И. Старикова “Тоолуу шор” кыргыздарынын географиялык топонимдик кыргызча сөздүгүндө Узунгол-Базас дайрасынын оң куймасы, Кондом дайра бассейнинине кошулат. Дайра башаты деңиз деңгээлинен 600 м. Бийиктикте жайгашкан Тастыгай бөксө тоосунун жантайыңкы бетинен пайда болгон өзөндөр жана булактар жыйындысынан башталат. Дайра чатынын туурасы – 540,0 м, узундугу – 4,0 км. Топонимди кыргызчага которуунун кажети жок деп белгилейт [11].

Анализ көрсөткөндөй, чат жана кол, гол деген бир муундуу уңгу сөздөрдүн негизинде “Чаткал” топониминин географиялык аталышы келип чыккан.

К. К. Коңкобаевдин “Топонимия южной Киргизии” деген монографиясында Чаткал “эки тоонун ортосундагы колот” деп аныктама берип, илимпоз андан ары айры, алыш же болбосо

эки башка агымга ажыраган дарыялардын аталыштарын камтыган Айры-Там, Ача-Суу, Жиктеме сыяктуу топонимдерди иликтөөгө алып, «эки ача, бөлүктөн турган агым жана дарыянын же болбосо суунун эки айрылыш жери кыргыз тилинде айры, айыр, айрык сөздөрү аркылуу берилерин бышыктап көрсөткөн. Ал эми географиялык аталыштардын курамын болсо «тоодогу колот, тоолуу аймактагы эки агымдын кошулган жери жана тоолуу өрөөндүн эки башка колотко ажыроосу, же болбосо эки тайпак тоонун кошулушу» деп өз оюн жыйынтыктайт [12].

Кыргыз тилинин сөздүгүндө “ Чаткал- эки тоонун кошулушундагы ойдуң жер; эки тоонун ортосундагы шар аккан суу” [5].

А. А. Бекбалаев “Атилла-предок кыргызов” деген китебинде “Кыргызы и алтайцы сложились, как народ из древнейших времен с единой культурой, общим менталитетом, языковой идентичностью и генетическим паспортом. На Алтае, схожие с нашими, (кыргызскими) географические названия встречаются повсеместно: Боролдой, Чүй, Кара-Кужур, Боом, Таш-төбө, *Чаткал* и так далее” деп жазган [13]. Автордун пикиринде бул элдердин тили, маданияты жана Алтай менен Кыргызстандын жер-суу аттары бирдей окшош экендигин белгилеген.

Демек, азыркы Чаткал жер-суу аталыштары Сибирь, Алтай топонимикалык системасынын курамына кирген байыркы катмар болуп эсептелинет.

Б. М. Юнусалиев “Кыргыз элинин Алтай тоо кыркаларын жердеген уруулар менен генетикалык жана тилдик байланышы биринчи кезекте кыргыз жеринде сакталган топонимдер аркылуу чагылдырыларын айтып, көпчүлүк жер-суу аттары Кыргызстанга Алтайдан кыргыз уруулары тарабынан алынып келингенин” белгилейт [14].

Мындан тышкары, Чаткал аймагына орто кылымдарда келген араб изилдөөчүсү Ал-Истахри (920-ж) Жадгал (азыркы Чаткал) Фергана (Бөрүкана) облусунун курамындагы өзөн деп белгилеген. Ибн - Хаукалдын пикири боюнча (IX -IX-к) Жадгал облусунун борбору байыркы Арланкент (орто кылымдардагы Күлбөсхан ордосу) жана бул чөлкөмдө мындан башка калаа жок экендигин айткан [15].

Талдоо көрсөткөндөй, Арланкент Чаткал өрөөнүнүндөгү аруу (арий) тилиндеги эзелки борбордун аты. Бир муундуу морфемалардан куралган Ар-лан-кат, кент: *ар-таза, тунук, лан-лев, ас, барс, кат-калаа, айыл* маанилерине ээ.

Бир муундуу уңгу сөздөр жөнүндө Д.И.Сарыгуловдун “Кыргыз мамлекеттүүлүгүн сактап калабы?” деген китебинде “Тилдин жаралып, өнүгүүсү, илим аныктагандай, ачык тыбыш жаратып, аны жабык тыбыш менен кенен айкалыштыруу мүмкүнчүлүккө байланыштуу болгон. Ээк пайда болгондон кийин гана мындай мүмкүнчүлүккө Адам ээ болот. Демек, эң алгачкы сөздөр кыска, *бир муундуу* эле болгон. Сүйлөө мүмкүнчүлүк өнүккөн сайын улам көп муундуу, татаал сөздөр жарала баштаганын айтып, кыргыз табиятына тиешелүү болгон бир муундуу сөздөрдү мисал катары келтирген. Алар: ай, ой, ал, ак, от, ит, ич, ач, ат, эл, үй, жер, суу, кар, кыр, сай, кой, чап, күн, сүт, баш, каш, чач жана башка ушул сыяктуу сөздөр. Тил жаңы жаралган учурда бир эле уңгу сөз бир далай мааниге ээ болгон” деп өз пикирин аяктаган [16].

Бир муундуу уңгу сөздөр кыргыз тилинде 78% түзөөрүн түрколог Н. А. Баскаков «Историко-типологическая фонология тюркских языков» деген эмгегинде белгилеген [17].

Н. К. Асанбеков “Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин философиясы” деген эмгегинде “Түрк-көчмөн тили филологдордун ырастоолору боюнча агглютинативдик мүнөздө, башкача айтканда сөздүн уңгу менен мүчөсү убакыттын жана башка тилдердин басымы астында жуурулушпайт. Уңгу өзгөрбөйт, ал ар дайым “көч башында”. Ал мүчөгө таасир тийгизе алат,

тескерисинче болушу мүмкүн эмес. Ошондуктан түрк тили жалпысынан өзгөрүлбөй сакталып келген” деген пикирди айткан [18].

Натыйжада, чат жана гол уңгу сөздөрү улам чат-кол, чат-гол деп кайталана берип, Түндүк-Батыш Теңир Тоодо Таластан Ташкентке чейин созулган Чаткал өрөөнүнүн географиялык аталышы пайда болгон. Ал географиялык ат азыркы учурда “эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери, дайранын бири бирине кошулганга чейинки аймак” деген түшүнүк берет.

Жыйынтыктар:

1. Бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге, тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы керектиги көрсөтүлдү. Тилдин жашыруун сырларын ачып берүү ар бир илим менен алектенген окумуштуунун кыргыз тил илимине салымы жана милдети болууга тийиш экендиги белгиленди;

2. Белгисиз доорлордо, балким полеолит же неолит доорунда, балким коло доорунда жаралган уңгу сөздөр башка тилдердин басымы астында жуурулушуп сиңип кетпей, азыркы кыргыз тилинде байыркы турпатын жана маанисин жоготпой сакталып, жалпы кыргыз-түрк тилдеринде жигердүү колдонулушу бул сөздөрдүн жаралуу доору эзелки экендигинен кабар берери аныкталды. Аталган топонимдин жаралышына Чандалаш жана Чаткал дарыяларынын бири бири менен чатта кошулганы, бириккени себеп болгондугуна бүгүнкү күндөгү жандуу тарых күбө же арий, шумер, кара кыргыз тилдериндеги түшүнүк таза бойдон сакталып келгендигин тастыктап турат. Демек, Чаткал-“эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери” деген түшүнүк белгиленди.

Адабияттар тизмеси:

1. **Мурзаев, Э.М.** К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня [Текст] / Э.М.Мурзаев // Изв. Всесоюз. географ. общ-ва. – 1940.- №3.
2. **Умурзаков, С.У.** Ономастика Средней Азии. Киргизская оронимическая терминология и оронимия Тянь-Шаня [Текст] / С.У. Умурзаков. – Ф.: Илим, 1980.- С. 126-133.
3. **Исаев, Д.** Загадки географических названий [Текст] / Д.Исаев.- Ф.: Мектеп, 1977. – С.45-78.
4. **Дыйканов, К.** Кыргыз тилинин тарыхынан [Текст] / К.Дыйканов.- Ф.:Мектеп,1980.-18с.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. А. Акматалиевдин жалпы редакциясынын астында. – Бишкек: Avtasya press.- С. 712-713.
6. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З.Зулпукаров. – Бишкек, 2016. – С. 27-28.
7. **Кашкари, М.** Дивану лугат-ат-түрк [Текст] / М. Кашкари. -Алматы: АН Каз ССР, 1993.- 453 с.
8. **Радлов, В.В.** Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В.В.Радлов. - Санкт-Петербург: Восточной литературы.- Т4.- 870 с.
9. **Сулейманова, Л.** Народные географические термины в топонимии Кыргызстана [Текст] / Л.Сулейманова. -Бишкек: КРСУ, 2009. -140 с.
10. **Оморов, А.** Улуу Кыргыз каганатынын аймагындагы жер-суу аттары [Текст] / А.Оморов. –Бишкек: Калем, 2016.- 95 б.
11. **Стариков, Г.П.** Тоолуу шор кыргыздардын географиялык топонимдик кыргызча сөздүгү [Текст] / Г.П. Стариков, Е.И.Стариков.–Бишкек: Турар, 2017. -174 б.
12. **Конкобаев, К.** Топонимия южной Киргизии [Текст] / К.Конкобаев.- Ф.: Илим, 1980.- С. 31-32.
13. **Бекбалаев, А.** Атилла-предок кыргызов [Текст] / А.Бекбалаев.- Бишкек, 2011.- 3с.
14. **Юнусалиев, Б. М.** Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Б.М.Юнусалиев.- Фрунзе,1971.- 38 с.
15. **Китаб Хуруд ал-аалам мин ал-Машрип ила-л-Магриб «Материалы по истории киргизов и Киргизии.** Выпуск 1.- М.: Полиграфкомбинат, 1973. – С. 35-280.
16. **Сарыгулов, Д.И.** Кыргыз мамлекетүүлүгүн сактап калабы? [Текст] / Д.И.Сарыгулов. – Бишкек: ТАС ЖЧК, 2010.- Б. 45-46.

17. **Баскаков, Н.А.** Историко-типологическая фонология тюркских языков [Текст] / Н.А. Баскаков. - М.: Наука, 1988. – 31с.
18. **Асанбеков, Н.К.** Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин философиясы [Текст] / Н.К. Асанбеков.- Жалал-Абад: ЖАМУ, 2007.- 76 б.
19. **Караева, З.К.** Этимология слов выражающих концепт «Мужчина» [Текст] / З.К. Караева, А.М. Жороева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №1. – С. 123- 129.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_128

Поступила в редакцию: 17.04.2023 г.

УДК 82.0+82.091+17.035.3

Чокоева Д.М.*к.ф.н., доцент Жалал-Абадского госуд. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика*

МАРКЕС, АЙТМАТОВ, ШУНДИК ЖАРАТКАН ЧЫГАРМАЛАРДА МАГИЯЛЫК РЕАЛИЗМДЕГИ ОКШОШТУКТАР

Бул жумушта изилдөө предмети катары жазуучулар Г.Маркестин “Жалгыздыктын жүз жылында”, Ч.Айтматовдун “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”, Н.Шундиктин “Белый шаман” аттуу чыгармаларындагы магиялык реализмдин өзгөчөлүктөрү эсептелет. Изилдөөнүн максаты болуп латынамерикалык уруулардын, сибирдин аз сандуу элдеринин, кыргыз этносунун жазуучулары жараткан магиялык реализмдин европалык жана америкалык жазуучулардыкынан өзгөчөлүктөрүн изилдеп, анын себептерин илимий тактап берүүсү саналат. Изилдөө салыштырма адабият таануу илимий методу менен жүргүзүлдү. Изилдөөнүн натыйжасында сүрөткерлер үчүн магиялык реализм көркөм методго караганда, алардын дүйнө таануу системасы катары эсептөө көбүрөөк чындыкка жакын деген көз караш берилет. Илимий изилдөөнүн практикалык мааниси: улуттук адабият магиялык реализм аспектинен биринчи жолу дүйнөлүк адабий контекстте изилдөөгө алынып, бул багытта Ч.Айтматовдун “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повести эң жогорку үлгү боло ала тургандыгынын аныкталышы болуп. Кыргыз адабиятын магиялык реализм аспектинен изилдөө келечекте колго алынууга тийиши, анткени, магиялык реализмдин башкы башаты: шамандык дүйнө тааным, ошондуктан, кыргыз адабиятын магиялык, мистикалык аспектиден изилдөөгө алуу, абдан кызыктуу илимий натыйжаларга алып келет. Изилдөөнүн жыйынтыктары: филология жаатында эмгектен жана илим менен алектенген мугалимдерге, филология багытында окуп жаткан студенттерге багытталат.

Негизги сөздөр: магиялык реализм; көркөм адабият; чыгарма; өзгөчөлүк; шамандык дүйнө тааным.

СХОДСТВА МАГИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА СОЗДАННОЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРКЕСА, АЙТМАТОВА И ШУНДИКА

Предметом исследования в данной работе является особенности магического реализма в произведениях писателей Г. Маркеса «Сто лет одиночества», Ч. Айтматова «Бегий пес, бегущий краем моря», Н.Шундика «Белый шаман». Цель исследования: изучение особенностей магического реализма, созданного писателями латиноамериканских племен, малочисленных народов Сибири, кыргызского этноса, в сравнении с таковыми у европейских и американских писателей, и научно уточнить его причины. Методы исследования: анализ источников, сравнение, обобщение. В результате проведенных работ делается вывод о том, что для этих художников магический реализм более реалистичен, чем художественный метод, как система их мировоззрения. Практическая значимость исследования заключается в том, что впервые в мировом литературном контексте изучается национальная литература с точки зрения магического реализма, и определяется, что изучение кыргызской литературы с точки зрения магического реализма должно быть предпринято в будущем, поскольку основным источником магического реализма является шаманское мировоззрение. Поэтому изучение кыргызской литературы с точки зрения магического, мистического приведет к